परिवार, समाज र शैक्षिक संस्थामा लैङ्गिक विभेदको अनुभव   शोधार्थीः विमला तिवारी   २०७३

परिवार, समाज र शैक्षिक संस्थामा लैङ्गिक विभेदको अनुभव

(लेखनाथका विद्यार्थीको एक अध्ययन)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक प्रयोजनको लागि
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग पृथ्वी नारायण क्याम्पस
पोखरामा प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधार्थी

विमला तिवारी

रोल नं. २२५/०६६

परीक्षा रोल नं. ४८०५२०

रजिष्ट्रेसन नं. ७-२-४८-३३४५-२००४

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७३

परिवार, समाज र शैक्षिक संस्थामा लैङ्गिक विभेदको अनुभव

(लेखनाथका विद्यार्थीको एक अध्ययन)

त्रिभुवन विश्व विद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत

समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहको आंशिक प्रयोजनको लागि

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग पृथ्वी नारायण क्याम्पस

पोखरामा प्रस्तुत

शोध पत्र

शोधार्थी

विमला तिवारी

रोल नं. २२५/०६६

परीक्षा रोल नं. ४८०५२०

रजिष्ट्रेसन नं. ७-२-४८-३३४५-२००४

त्रिभुवन विश्व विद्यालय

मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७३

सिफारिस पत्र

पृथ्वी नारायण बहुमुखी क्याम्पस समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूर्तिका लागी मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा श्री विमला तिवारीले **"परिवार, समाज र शैक्षिक संस्थामा लैङ्गिक विभेदको अनुभव लेखनाथका विद्यार्थीको एक अध्ययन"** नामक शिर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको कार्य प्रति सन्तुष्ट छु र प्रस्तुत शोधपत्रको आवश्यक मुल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

....

(उप-प्रा. नेत्रनारायण पौडेल)

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वी नारायण क्याम्पस, पोखरा

मितिः २०७२/१२/२३

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तीका लागि विमला तिवारीद्धारा तयार गरि प्रस्तुत गरिएको **"परिवार, समाज र शैक्षिक संस्थामा लैङ्गिक विभेदको अनुभव लेखनाथका विद्‍यार्थीको एक अध्ययन** "विषयको शोधपत्र समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिका लागि उचित ठहरिएकोले स्वीकृती प्रदान गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

....
(उप-प्रा.नेत्रनारायण पौडेल)
शोध निर्देशक

....
(प्रा.डा.विश्वकल्याण पराजुली)
बाह्य परीक्षक

....
(सूर्यभक्त सिग्देल)
विभागीय प्रमुख

मिति :– २०७३/०१/१०

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अर्न्तगत समाजशास्त्र/मानवशास्त्र स्नातकोत्तर तहको द्धितीय वर्षको अध्ययन गर्दा अनिवार्य रूपमा लेख्नुपर्ने शोधपत्र हो । यसमा शोधपत्रमा समाजमा ब्याप्त रहेको लैङ्गिक विभेदलाई विषयबस्तु बनाएर प्रस्तुत गरिएको छ। यस शोधपत्रमा "**परिवार, समाज र शैक्षिक संस्थामा लैङ्गिक विभेदको अनुभव-लेखनाथका विद्यार्थीको एक अध्ययन**" मा अध्ययन अनुसन्धान गरी शोधपत्र तयार तयार गर्ने क्रममा विभिन्न सघं संस्था तथा ब्यक्तिहरूको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सहयोग रहन गएको छ सर्वप्रथम उहाँहरू प्रति म हृदयदेखि आभार प्रकट गर्दछु ।

समाजमा पूरातन अवश्थादेखि कायम रहेको लैङ्गिक विभेदले महिला र पूरूषवीच रहेको अन्तरबारे अध्ययन गर्ने मेरो इच्छा र चाहनालाई सम्मानित गुरूहरुको निर्देशन, सुझाव सरसल्लाह र प्रोत्साहनद्धार पूरा गर्न स्नातकत्तोर तहको अध्ययन अन्तिम चरणमा आइपुग्दा मलाई अत्यन्त खुशी र गर्वको महशुस भइरहेको छ। यो शोधपत्र पूरा गर्ने क्रममा विभिन्न प्रकारका कमी कमजोरीहरू पक्कै पनि हुन गएका होलान् । शोधकार्यको शिलशिलामा कुनै पनि कमी कमजोरीहरु नहोस भन्ने उद्देश्यले आफूले प्राप्त गरेको सैद्धान्तिक ज्ञानको ब्यबहारीक प्रयोगद्धारा यस शोधकार्यमा आफ्नो बुद्धि विवेक र क्षमताले भ्याएसम्म मेहनत र प्रयास गरेकी छु। यो शोधपत्रमा शिर्षक अनुसार वास्तविक र यथार्थ रुपमा तयार पार्ने क्रममा आफ्नो बहुमूल्य र ब्यस्त समय दिनुहुने पृथ्वी नारायण क्याम्पस समाजशास्त्र मानवशास्त्र विभागका प्रमुख आदरणीय गुरू सूर्यभक्त सिग्देल प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। साथै चरबणबद्ध रूपमा सल्लाह सुझाव एवं निर्देशन दिनु हुने निरिक्षक आदरणिय गुरू एवं निरिक्षक नेत्र नारायण पौडेल प्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

अन्त्यमा शोधपत्र लेखनको कार्यलाई पूरा गर्नको लागि अति महत्वपूर्ण सहयोग पुर्‍याउनु हुने श्रीमान योगराज लामिछाने, कम्प्युटर कार्यक्रमहरूमा सहयोग पुर्‍याउनु हुने शान्ति सापकोटा, क्वीक कम्प्युटर सर्भिस पोखरा-१ बगर र लेखनाथका सूचनादाता विद्यार्थीहरू प्रति हार्दिक आभार तथा कृतज्ञता ब्यक्त गर्दै उहाँहरुलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

मिति २०७२/१२/२२ **विमला तिवारी**

शोध सार

नेपाली समाजको सामाजिक संरचनाको जग पितृसत्तामा आधारित रहेको छ । पितृसत्तामा आधारित राष्ट्र भएको कारण महिला र पुरूषवीच सदैव विभेदको खाडल कायम रहि रहेको छ । यसरी महिला र पुरूषको विचमा रहेको विभेदलाई अन्त्य गर्न र महिलाको हक र अधिकार प्राप्तिको लागी समान विकासको अवधारसणालाइ अगाडी सार्नु पर्ने देखिन्छ । साझा विकासको अवधारणाले मात्र महिला र पुरूषको वीचमा समानता कायम गर्न सकिने देखिन्छ । समाजको विकास पूर्ण हुन महिला र पुरूषको समान सहभागीता रहनु आवश्यक छ । समाजका आधारभुत सामाजिक संस्थाहरुबाट यसको सुरूवात गर्नु पर्ने देखिन्छ । लेखनाथका महिला तथा पुरूष विद्यार्थीहरूले परिवार, समाज र शैक्षिक संस्था जस्ता सामाजिक संस्थाहरुमा गरेका लैङ्गिक विभेदका अनुभव तथा अनुभुतीहरूलाई यस अध्ययनमा लैङ्गिक दृष्ट्रिकोणमा आधारित भएर प्रस्तुत गरिएको छ । महिला तथा पुरूष विद्यार्थीहरुको परिवारभित्र निर्णय प्रक्रियामा रहेको सहभागीता, घरबाट बाहिर कतै जाँदा परिवारको पुर्व अनुमती विचको सम्बन्ध, शैक्षिक संस्था भित्र विषय छनोटको अवश्था, समाजका वुर्जुकहरुले महिला तथा पुरूष विद्यार्थीहरूको शैक्षिक योग्यता प्रति दिएको दृष्ट्रिकोणलाई अध्ययनको केन्द्रविन्दुमा राखिएको छ । अध्ययनलाई सामान्य तथ्याङ्कशास्त्रिय विधि अनुसार प्रस्तुतीकरण, तालिकिकरण र वर्णनात्मक शैलि प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनका लागी लेखनाथका १२० जना विद्यार्थीहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

शोध अध्ययनमा ६१ जना महिला विद्यार्थी र ५९ जना पुरूष विद्यार्थीहरूको उपश्थिति रहेको छ । जसमा ४० जना विद्यार्थीहरू प्लस टु, ४० जना विद्यार्थीहरू स्नातक तहका र ४० जना विद्यार्थीहरू स्नातकोत्तर तहका रहेका छन् । अध्ययनका उद्देश्यमा परिवारको पुर्व अनुमती, निर्णय प्रक्रियामा सहभागीता, विषय छनोटको अवश्था र शैक्षिक योग्यता प्रति समाजको दृष्ट्रिकोणलाई मात्र यसमा समावेश गरिएको छ । अनुसन्धानका क्रममा महिलाहरुले स्वइच्छाले अध्ययन गर्ने विषयको छनोट गर्न पुरूषको तुलनमा नसकेको, परिवारको अनुमती अनुसार अध्ययन गर्ने विषयको छनोट गरेको पाइएको छ । परिवारको निर्णय प्रक्रियामा पुरूषको तुलनामा महिलाको उपश्थिति कम रहेको देखियो । विद्यार्थीहरुले अध्ययन गर्ने विभिन्न संकायमा प्राविधिक विषयहरूमा महिला विद्यार्थीको उपश्थिति पुरूषको तुलनामा धेरै कम रहेको यस अध्ययमा देखिएको छ । समाजका सामाजिक गतिविधिमा महिला विद्यार्थीको संलग्नता पुरूषको तुलनामा महिलाको सहभागीता धेरै नै कम रहेको पाइयो । समाजका सामाजिक सदस्यहरूले महिला विद्यार्थीको शैक्षिक योग्यता प्रति सकरात्मक दृष्ट्रिले हेरे पनि पनि पुरूषको शैक्षिक योग्यता प्रति

जस्तो पूर्ण विश्वस्त हुन नसकेको यस अध्ययनमा देखिएको छ । यस अध्ययनलाई तालिकीकरण र आवश्यक कम्प्युटर कार्यक्रममा राखी काई स्क्वाएर टेस्ट मार्फत परिणाम निकालिएको छ ।

समग्रमा पहिले पहिले जस्तो लिङ्गका आधारमा विभेद गरिने विषयहरुमा भने कमी देखिएको छ । समाजका सामाजिक गतिविधिमा पुरूषको तुलनामा महिलाको उपश्थिति कम रहे पनि विभिन्न गतिविधिमा महिलाको संलग्नता भने बढि रहेको पाइयो । छोरीलाई नपढाउने र छोराको पढाइमा मात्र चिन्तित हुने क्रम पनि घटिरहेको देखियो । विभिन्न संकायमा महिला तथा पुरूष विद्यार्थीको उपश्थिति लगभग वरावर जस्तो नै भेटिएको छ । औसतमा परिवारका विभिन्न पारिवारिक निर्णय प्रक्रियामा पुरूषको तुलनामा महिलाको उपश्थिति कम रहे पनि संलग्नता भने वृध्दि भइरहेको छ । तर परिवार र समाजका विभिन्न सामाजिक नियमहरू पुरूषलाई भन्दा महिलालाई बढि लाग्ने गरेको पाइएको छ । अध्ययनका क्रममा विभेदहरूको स्वरूपमा परिर्वतन भएका छन् तर विभेदका अवशेषहरू भने बाकी रहेका छन् ।

विषयसूची

	पृष्ठ संख्या
सिफारिस पत्र	*i*
स्वीकृति पत्र	*ii*
कृतज्ञताज्ञापन	*iii*
विषयसूची	*iv*
तालिका सूचि	*vii*
शोध सार	*ix*
अध्याय एक : परिचय	**१-६**
१.१ पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	४
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	४
१.४ अध्ययनको महत्व	५
१.५ अध्ययनको सीमा	५
१.६ अध्ययनको सङ्गठन	६
अध्याय दुई : साहित्यिक पुनरावलोकन	**७-२३**
२.१ अवधाराणात्मक समिक्षा	७
२.१.१ नेपालको कानुनी व्यवस्था	७
२.२ सैद्धान्तिक समिक्षा	९
२.२.१ सामाजिक लिङ्ग	९
२.२.२ प्राकृतिक लिङ्ग र सामाजिक लिङ्ग विच भिन्नता	१०
२.२.३ लैङ्गिक विभेद	१२
२.२.४ विकासमा महिला	१७
२.२.५ महिला र विकास	१८
२.२.६ सामाजिक लिङ्ग र विकास	१९
२.२.७ लैङ्गिक लिङ्ग र विकासका महत्वपूर्ण पक्षहरु	२०
२.२.८ लैङ्गिक समानताका लागि विश्व सम्मेलनहरु	२१

२.३	पूर्व अध्ययनको समिक्षा	२१
२.४	अवधारणत्मक खाका	२३
अध्याय तिन : अनुसन्धान पद्धति		**२४-२५**
३.१	अध्ययन क्षेत्र छनोटको औचित्य	२४
३.२	अनुसन्धान ढाँचा	२४
३.३	तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत	२५
३.४	समग्र नमुना छनोट विधि	२५
३.५	तथ्याङ्क सङ्कलन विधि	२५
३.६	तथ्याङ्क प्रस्तुतिकरण र विश्लेषण	२५
अध्याय चारः अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक जनसाङ्खीक अध्ययन		**२६-३५**
४.१	अध्ययन क्षेत्रको परिचय	२६
४.२	उत्तरदाताको जनसाङ्खिक विवरण	२६
४.३	उत्तरदाताको लैङ्गिक विवरण	२७
४.४	उत्तरदाताको वैवाहिक स्थिति	२८
४.५	उत्तरदाताको पारिवारिक विवरण	२९
४.६	वुवाको शैक्षिक विवरण	२९
४.७	वुवाको पेसा	३०
४.८	आमाको शिक्षा	३१
४.९	आमाको पेशा	३१
४.१०	सङ्कायमा उपस्थिति विवरण	३२
४.११	सङ्काय भित्र कर्मचारी तथा विद्यार्थीको अनुपात	३३
४.१२	सङ्कायमा महिला तथा पुरुष विद्यार्थीको अनुपात	३४
४.१३	सङ्कायमा महिला तथा पुरुष विद्यार्थीको संख्या	३५

अध्याय पा"चः परिवार, समाज र शैक्षिक संस्थामा लैङ्गिक विभेद **३६-५०**

५.१ पारिवारिक निर्णय प्रक्रिया र विद्यार्थीको अनुभव ३६

५.१.१ पारिवारिक निर्णयमा सहभागी ३७

५.१.२ परिवारमा निर्णय अधिकार ३७

५.१.३ निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता र जेण्डर वीचको अन्तरसम्बन्ध ३८

५.१.४ जेण्डर र निर्णय प्रक्रिया वीच अन्तर सम्बन्ध ३९

५.१.५ सामान खरीद गर्ने अनुमति ४०

५.१.६ साथी ल्याएर राख्न पाउने अवस्था ४१

५.२ परिवारको पूर्व अनुमति ४१

५.२.१ जेण्डर र पूर्व अनुमति ४१

५.२.२ जेण्डर र पूर्व अनुमति विचको काई स्क्वायर टेष्ट ४३

५.३ विद्यार्थीले अध्ययन गर्ने विषयको छनौट ४३

५.३.१ जेण्डर र विषय छनौट ४४

५.३.२ जेण्डर र विषय छनौट वीच काई स्क्वायर टेष्ट ४५

५.३.३ जेण्डर र शैक्षिक योग्यता प्रति समाजको दृष्टिकोण ४५

५.३.४ जेण्डर र शैक्षिक योग्यता प्रति काई स्क्वायर टेष्ट ४६

५.४ लैङ्गिक विभेदको अनुभव ४७

५.५ सामाजिक गतिविधिमा विद्यार्थीको संलग्नता ४८

अध्याय छ : अध्ययनको सारांश र निष्कर्ष **५१-५३**

६.१ सारांश ५१

६.२ निष्कर्ष ५२

सन्दर्भ सामाग्रीहरु

अनुसूचि

तालिका सूचि

तलिका	शीर्षक	पृष्ठ
२.१	प्राकृतिक लिङ्ग र सामाजिक लिङ्गवीच भिन्नता	१०
२.२	सामाजिक लिङ्गको सामाजिक सांस्कृतिक रूप	११
४.१	उत्तरदाताको शैक्षिक योग्यता विवरण	२७
४.२	उत्तरदाताको लैङ्गिक विवरण	२७
४.३	उत्तरदाताको विवाह सम्बन्धी विवरण	२८
४.४	उत्तरदाताको पारिवारिक विवरण	२८
४.५	उत्तरदाताको पारिवारिक संख्या विवरण	२९
४.६	उत्तरदाताका वुवाको शैक्षिक विवरण	३०
४.७	उत्तरदाताका वुवाको पेसा सम्बन्धी विवरण	३०
४.८	उत्तरदाताको आमाको शिक्षा सम्बन्धी विवरण	३१
४.९	उत्तरदाताको आमाको पेशा सम्बन्धी विवरण	३२
४.१०	महिला विद्यार्थीको सङ्कायमा उपस्थिति	३२
४.११	पुरुष विद्यार्थीको सङ्कायमा उपस्थिति	३२
४.१२	सङ्काय भित्र कर्मचारीको अनुपात	३३
४.१३	सङ्कायमा महिला तथा पुरुष विद्यार्थीको उपस्थिति	३४
४.१४	सङ्काय अनुसार महिला तथा पुरुष विद्यार्थीको सङ्ख्या	३५
५.१	पूर्व अनुमति	३६
५.२	उत्तरदाताको पारिवारिक निर्णयमा सहभागी विवरण	३७
५.३	परिवारमा निर्णय अधिकार	३८
५.४	निर्णय प्रक्रियामा सहभागी	३८
५.५	जेण्डर र निर्णय प्रक्रियामा काई स्क्वाएर टेष्ट	४०
५.६	सामान खरिद गर्ने अनुमति	४०
५.७	साथी राख्ने सम्बन्धी विवरण	४१
५.८	जेण्डर र घर बाहिर जाँदा परिवारको पूर्व अनुमति	४२
५.९	जेण्डर र निर्णय प्रक्रिया बीच काइ स्क्वाएर टेष्ट	४३
५.१०	जेण्डर र विषय छनोटको सम्बन्ध	४४
५.११	जेण्डर र विषय छनौट बीच काइ स्क्वाएर टेष्ट	४५

५.१२	जेण्डर र शैक्षिक योग्यता प्रति समाजको दृष्टिकोण	४६
५.१३	जेण्डर र शैक्षिक योग्यता प्रति काइ स्क्वाएर टेष्ट	४७
५.१४	लैङ्गिक विभेदको अनुभव	४७
५.१५	सामाजिक गतिविधिमा संलग्नता	४८
५.१६	शैक्षिक संस्थाका गतिविधि बीचको अन्तरसम्बन्ध	४९
५.१७	जेण्डर र विद्यार्थी सामाजिक गतिविधि विचको अन्तरसम्बन्ध	५०